

Nézeteltérések a „nemzeti jelleg” körül

„A proletariátus azt támogatja, ami elősegíti a nemzeti válaszfalak leomlását, ami egyre szorosabbra fűzi a nemzetek közti kapcsolatokat, ami a nemzetek egybeolvadását eredményezi” – írta Lenin ötven évvel ezelőtt (20. köt. 20–21.). S bár a baloldali elhajlókkal szemben ő maga figyelmeztetett rá, hogy „a népek és országok között nemzeti és állami különbségek . . . még a proletárdiktatúra világméretű megvalósítása után is sokáig, nagyon sokáig meg fognak maradni” (31. köt. 83.), a távoli cél felé a fejlődés már visszavonhatatlanul megindult. A „nemzeti válaszfalak leomlása” megkezdődött, a „nemzetek közti kapcsolatok” „szorosabbra fűzése” pedig, különösen a szocializmus útjára lépő népek viszonylatában, már javában tart. E folyamatot hátráltatni vagy siránkozni miatta, a marxizmustól idegen, nacionalista álláspont. Ezt hangsúlyozta, ezt juttatta világosan kifejezésre a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. kongresszusa is: „Természetesen akadnak olyan emberek is, akik zúgolódnak amiatt, hogy a nemzeti különbségek elmosódnak. Ezeknek azt válaszoljuk: a kommunisták nem fogják tartósítani és véglegesíteni a nemzeti különbségeket. Mi a nemzetek és a kis népek mind szorosabb közeledésének objektív folyamatát fogjuk támogatni, ami a kommunista építés körülményei között az önkéntesség és a demokratizmus alapján megy végbe. Erősíteni kell a tömegeknek a proletár nemzetköziség és a szovjet hazafiság szellemében való nevelését. Bolsevik kérlelhetetlenséggel ki kell irtani a nacionalista csökevények legkisebb megnyilvánulásait is.” (A Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusának anyaga 237.).

Ez a kérlelhetetlenség nálunk is felette időszerű, hiszen a magyar nacionalizmus rendkívül erős volt, s meg volt terhelve még a feudális korból származó elemekkel is. A felszabadulás után a nacionalizmus szélsőséges változatai ellen mindvégig következetes és eredményes harc folyt, bizonyos leplezettebb, kifinomultabb formái azonban tovább burjánoztak, sőt a fajüldöző, más népek elnyomására törekvő sovinizmustól elhatárolódva, gyakran menlevelet is kaptak. A revizionizmus és a dogmatizmus egyaránt összefonódott egyes nacionalista elemekkel a gazdasági, politikai életben éppen úgy, mint kulturális és irodalmi téren. Bennünket, irodalomtörténészeket az utóbbi érint közelebről, nekünk a kulturális és irodalmi téren jelentkező nacionalista maradványokkal szemben kell fellépnünk. Ennek tudata vezérelt, amikor másfél évvel ezelőtt a Kortárs akkori szerkesztőségének felkérésére a folyóiratban vitába szálltam azokkal, „akik zúgolódnak amiatt, hogy a nemzeti különbségek elmosódnak”, akik „tartósítani és véglegesíteni” szeretnék „a nemzeti különbségeket” (cikket lásd: Kortárs, 1962. 266–79.). Mivel irodalmi életünkben ezek a tendenciák a művészetek nemzeti jellegének kérdése körül összpontosultak, polémiám is a nemzeti jelleg helytelen, nacionalista értelmezése ellen irányult.

Cikkem visszhangja, valamint a nacionalizmus körüli más viták arról tanúskodnak, hogy a nacionalista maradványok elleni harc elevenbe vág, hogy a nemzeti kérdés körül nálunk igen sok az elméleti tisztázatlanság és félreértés, s hogy sokan a problémát nem a nemzeti kérdés megoldásának Lenin által megjelölt perspektívájában és nem a XXII. kongresszus napjainkra vonatkozó útmutatásainak szellemében ragadják meg. Van olyan nézet is, mely a nacionalista maradványok feszegetését mostanában, amikor a szocialista nemzeti egység létrehozásán és megerősítésén fáradozunk, nem tartja időszerűnek, „taktikus”-nak. Sőt, többen úgy vélték, hogy a nacionalizmus elleni polémia a kozmopolitizmus, vagy „nemzeti nihilizmus” számára egyengeti az utat, a nacionalista nézetek ellen fellépő írásokat kompromittálni, dezavualni igyekeznek, és nem haboznak azokat – belemagyarázás és gyanúsítga-

tás útján – szerzőik állítólagos kozmopolita, nihilista álláspontjára, törekvésére visszavezetni. Hiábavaló erőlködés, amely senkit sem fog elriasztani a nacionalizmus következetes bírálattól, az internacionalizmus elveinek határozott érvényesítésétől. Engem sem.

*

A félreértések egyik forrása a nemzet kétféle aspektusának, funkciójának összekeverése. A nemzet egyrészt kifejezi egy területileg, gazdaságilag, nyelvileg és kulturális tekintetben összetartozó népközösségnek az antagonisztikus osztályellentétek ellenére is fennálló szoros belső egységét; másrészt pedig kifejezésre juttatja, kiemeli ennek a nemzeti közösségnek más nemzeti közösségektől való különállóságát, elkülönülését. A belső funkció tekintetében, a burzsoá nemzet mindig ellentmondásos, az ellentétek egységét fejezi ki, miközben többnyire az ellentétben van a hangsúly. Csak a burzsoázia igyekszik a nemzet látszólagos egységét megtévesztő módon valóságosnak feltüntetni, holott az osztályellentétek ennek lehetőségét eleve kizárják, s csak egészen kivételes esetben, átmenetileg teszik azt lehetővé. De miközben a burzsoá nemzet a belső funkcióját csak tökéletlenül, ellentmondásosan tudja betölteni, a más nemzeti közösségektől elkülönítő külső aspektusát már teljes sikerrel képes érvényre juttatni. A burzsoá nemzetek, főként az imperializmus előtti korszakban, élesen elhatárolódnak egymástól, kifejlesztik és kultikus tisztelet tárgyává teszik a más nemzetektől elválasztó specifikumaikat, s a burzsoázia érdekeinek megfelelően, a nemzet „erősítésén” is jórészt a nemzeti válaszfalak mennél magasabbra emelését értik.

A szocialista nemzet esetében a helyzet éppen fordított. Ellentétes érdekű osztályok helyett a nemzet itt a munkásság és parasztság egymással szövetséges osztályaiából áll, sőt a közöttük levő különbségek is eltűnőben vannak. E megváltozott társadalmi és politikai tartalmú nemzetben a társadalom valóságos belső egysége jön létre, s így a szocialista nemzet a belső funkciót tekintve összehasonlíthatatlanul magasabb rendű, hatalmasabb és erősebb mint burzsoá elődje. Ami viszont a külső elhatárolást, a többi nemzettől való elkülönülést illeti, a szocializmus viszonyai között, a nemzet jelentősége nemhogy növekedne, ellenkezőleg, egyre csökken. Hiszen a nemzetek közti különbségeknek, eltérő sajátosságoknak az okai legfőképpen osztályszerkezetük s társadalmi fejlődésük eltérő vonásaiból adódnak, a szocialista nemzet keretében viszont éppen a múltnak ezek a társadalmi örökségei tűnnek el. A szocialista nemzetek fejlődésük, erősödésük során fokozatosan kiküszöbölik nemcsak érdekellentéteiket, hanem különbözőségeik okait is, és egyre hasonlóbba lesznek egymáshoz. A szocialista nemzeti egység programja ezért a nemzeteket elválasztó jelenségek megszűnésének, a nemzetek majdani teljes egységéhez és egybeolvadásához vezető útnak az internacionalista programja egyúttal. A szocialista nemzeti egység erősítéséről beszélve a társadalom összes osztályainak, rétegeinek a szocializmus építésére, a szocialista rendszer és a béke védelmére való összefogásáról beszélünk, nem pedig a más nemzetektől elválasztó különbségek, sajátosságok elmélyítéséről, fokozásáról. A szocialista nemzeti egység programjának tehát semmi köze a nemzeti jelleg kérdéséhez, sőt ennek erősítése éppen ellentétes amannak lényegével.

A nemzeti jelleg ugyanis a művészetek nemzeti specifikumainak a rendszere, az egy-egy nemzet művészetét a többitől megkülönböztető jelenségek összessége. A művészet és irodalom e nemzetileg megkülönböztető jegyei, egy-egy nemzeté vált etnikai közösség, nép, társadalom történeti útja konkrét alakulásának a termékei, a gazdasági, társadalmi, etnikai stb. fejlődés sajátosságainak közös eredői. S miként a népek, a társadalmak, a nemzetek az osztályharc alakulása, az osztályviszonyok megváltozása ellenére is megőrzik történelmi kontinuitásukat, ugyanígy a nemzeti jelleg – szüntelen változása, módosulása ellenére is – bizonyos folytonosságról tanúskodik, sohasem válik függetlenné a múlttól, mindig tükrözi a megtett történelmi út jellegzetességeit. A nemzeti jellegnek objektív alapjai vannak, a nemzeti jelleg

akaratlanul is megvan, és mindaddig szükségszerű, amíg nemzeti különbözőségek, amíg maguk a nemzetek egyáltalán léteznek.

A nemzeti jelleg ellen küzdeni, a nemzeti jelleg létezését kárhozthatni, annak eltörlésére tudatosan törekedni, nemcsak értelmetlen, de káros jelenség, mivel vagy magát a nemzetet is tagadja, vagy pedig a kultúrát, irodalmat akarja a még sokáig létező nemzettől elszakítani, azzal szembeállítani. A nemzeti jelleg létezésének és szükségszerűségének az elismerése, a szocializmus viszonyai között, a szocialista nemzetek közösségében korántsem jelenti azonban minden áron való fenntartásának az igényét. Sőt, nemcsak folytonos változásával, átalakulásával, hanem egyúttal intenzitásának állandó csökkenésével is számolnunk kell, hiszen a más irodalmaktól és művészetektől való nemzeti különbözőségeknek, azaz a nemzeti jellegnek az erőssége függ a nemzetek közti válaszfalak nagyságától, a közöttük levő különbségek mértékétől. E válaszfalakat pedig ledönteni, a különbségeket csökkenteni akarjuk, s ezzel a nemzeteket egymáshoz közelebb hozni, majdani egybeolvadásuk feltételeit megteremteni. Szocialista országokban, szocialista irodalmakban tehát a nemzeti jellegért, annak erősítéséért síkraszállni egyet jelent a szocialista nemzeteket még elválasztó különbségek fenntartásával, ezek őrzésének, ápolásának szándékával, ami pedig a nacionalizmus egy álcázott formája. S mivel a nemzeti jelleg mindig a nemzet által az osztálytársadalom korában megtett történelmi út sajátosságait is tükrözi, a nemzeti jelleg konzerválása, „védelme” a fejlődést gátló, lassító, menthetetlenül konzervatív tendencia egyúttal. A fentieket tartottam szem előtt, midőn a népies konzervatívizmus nemzet-szemléletével vitatkozva azt írtam, hogy ma a nemzeti jelleg „nem baj, de nem is érdem; harcolni ellene éppoly elhibázott lenne, mint erővel fenntartani, programszerűen követelni” (I. h. 269.), majd később: „A művészet és irodalom nemzeti jellege ma törvényszerű adottság, de nem a jövő programja” (I. h. 276).

Ezeket az állításaimat mégis sokan úgy értelmezték, hogy a nemzeti jelleget ma már nemlétezőnek tekintem, vagy legalábbis szükségtelennek tartom. Sajnos, az ilyen logikai nagyvonalúság, a dolog lényegének meg nem értése, vagy szándékos félremagyarázása ellen nehéz védekezni. Hogy megvilágítsam: van különbség aközött, hogy valaminek jelszóként, programként való hirdetését helytelenítjük, és aközött, hogy valaminek a létét kétségbevonjuk, vagy kárhozthatjuk, emlékeztetni szeretnék Leninnek a „nemzeti kultúra” jelszava elleni polémiájára az 1910-es években. Akkor Közép- és Kelet-Európa soknemzetiségű országainak munkásmozgalmában ez a burzsoázia érdekeit elősegítő jelszó volt, mert megbontotta volna a munkásság nemzetközi összefogását, s a különböző nemzetek munkásait saját burzsoáziájuk kiszolgálóivá tette volna. Mikor azonban a „nemzeti kultúra” akkor burzsoá-nacionalista jelszavának a hirdetői „cáfolni” kezdték Lenin ama „tévedését”, hogy a nemzeti kultúrák már nincsenek, vagy szükségtelenek, ő így válaszolt egyiküknek: „Ezt nem mondta senki. Senki sem állította, hogy van olyan »tisza« kultúra, amely se nem lengyel, se nem zsidó, se nem orosz stb. úgyhogy ön ezzel az üres szócsépléssel csak el akarja terelni az olvasó figyelmét, és szépen csengő szavakkal el akarja homályosítani a dolog lényegét” (20. k. 8.).

*

Lenint most pusztán logikai analógiaként idéztem, de a „nemzeti kultúra” problémájának említésével egyúttal eljutottunk a félreértések második csomópontjához: a nemzeti kultúra és a nemzeti jelleg összefüggéseihez. Jól ismeretesek Sztálinnak azok a ma is helytálló fejtegetései, melyekben Lenin téziseit, a sok nemzetiségű Szovjetunió kulturális fejlődésére alkalmazta a szocializmus építésének szakaszában. Kiemelte, hogy a proletárdiktatúra viszonyai között a nemzeti kultúra már nem burzsoá tartalmú, s ezért a nemzeti kultúra jelszava ekkor már a szocialista tartalmú kultúra fejlődését jelenti az adott nemzeti

keretek, sajátosságok figyelembevételével. E helyes megállapításokat azóta nagyon sokat idézik, de a legtöbbször anélkül, hogy figyelembe vennék, mi volt ezeknek a lényege, mi ellen irányultak, milyen tendenciákat kívántak szolgálni. A nemzeti kultúrák sokoldalú fejlesztésének programjában sokan a kozmopolitizmus elleni védekezés eszközeit látták, vagy pedig azt hitték, hogy a kultúra internacionális jellegű fejlődését, illetve a nemzeti különbségek elmosódását hivatott lassítani, egyelőre időszerűtlenné nyilvánítani. Pedig éppen az ellenkezőjéről van szó: a „nemzeti kultúra” szovjet jelszava a nacionalizmus ellen irányult, és a nemzeti különbségek eltűnésének folyamatát óhajtotta elősegíteni. Egyes elhajlók ugyanis félremagyarázva a nemzetek majdani elhalásra vonatkozó marxista tanítást, a Szovjetunió nem orosz népei és nemzeti nyelvének és kultúrájának az eltűnését kezdték sürgetni. Sztálin helyesen leplezte le ezt a káros törekvést, rámutatva, hogy ez voltaképpen a nagyorosz sovinizmus álcázott formája. A nemzetek közti különbségek megszüntetése ilyen körülmények között nem lett volna más, mint a kisebb népeknek és nemzeteknek a többséget alkotó nemzetbe, az oroszba való erőszakos beolvasztása; vagyis egy burzsoánacionalista program felújítása. „Aki tagadja a nemzeti kultúra jelszavát a proletárdiktatúra viszonyai között – írja Sztálin –, az tagadja a Szovjetunióban élő nem nagyorosz népek kulturális fellendítésének szükségességét, tagadja, hogy e népek számára elengedhetetlen az általános tankötelezettség és ezeket a népeket visszaveti a reakciós nacionalisták szellemi rabságába.” (12. k. 391.) A nemzetek egybeolvadása ugyanis csak egyenrangú és azonos fejlettségű nemzetek között képzelhető el, s így erről szó sem lehet a nemzeti kultúrák olyan egyenlőtlen színvonal mellett, mint amely a Szovjetunió nemzeteit a forradalom utáni időszakban jellemezte. Hiszen számos nép éppen a szocialista forradalom vívmányai segítségével indulhatott csak el a nemzeté válás útján, számos nyelv ekkor kezdett csak irodalmi nyelvvé válni, számos népi kultúra csak ekkor tehette meg az első lépéseket a fejlett nemzeti kultúra kialakítása felé. Világos tehát, hogy a proletárdiktatúra viszonyai között a nemzeti kultúrák sokoldalú fejlesztésének a jelszava, melyet a XXII. kongresszuson elfogadott pártprogram is hangsúlyoz, a nemzeteknek azonos szintre emelését, s ezzel a közöttük levő különbségek elmosódását célozza, ami végső fokon azok egybeolvadásának feltételeit készíti elő. A szocialista tartalmú nemzeti kultúrák minden oldalú fejlesztése tehát a legkevésbé sincs ellentétben az internacionalizmus elvével, sőt éppen annak szolgálatában áll, a nemzetek közeledésének, a közöttük levő különbségek csökkenésének az útját, programját jelenti.

S mivel az irodalom és művészet nemzeti jellegének forrását éppen a nemzetek fejlődése közötti egyenlőtlenségekben, fáziskülönbségekben jelölhetjük meg, a nemzeti kultúráknak az egyenlőtlenségeket kiküszöbölő sokoldalú fejlesztése szükségszerűen a nemzeti jelleg elhalványodását, intenzitásának csökkenését idézi elő. Ha tehát a nemzeti jelleg hangsúlyozása, kultusza, értéké nyilvánítása ellen szót emelünk, a legkevésbé sem kerülünk szembe a nemzeti kultúra fejlesztésének programjával, sőt éppen ezt igyekszünk egy konzervatív-nacionalista akadálytól, ballaszttól megszabadítani. Igyekszem ezt a dialektikus összefüggést egy-két példával megvilágítani.

A magyar irodalomnak a magyarság társadalmi viszonyaiból és az évszázadok során megtett történelmi útjából következő nemzeti sajátosságai között sok egyéb mellett említhetjük a líra primátusát, a függetlenségi-nemzeti-hazafias tematika és a magyarság-problematika túlsúlyát, a költő vátesz szerepét, a polgári fejlődés torzulásaiból eredő népiességet, más részről pedig a dráma viszonylagos elmaradottságát, a társadalmi, emberi viszonylatok sokoldalú, mély bemutatásának más (pl. a francia és az orosz) irodalmakhoz képest szegényesebb voltát, az általános emberi, filozófiai kérdéseknek, gondolatoknak gyakran kevésbé színvonalas és korszerű jelentkezését, és így tovább. Mindezek a tényezők, sok minden más mellett, erősen hozzájárultak a magyar irodalom sajátos nemzeti karakterének, nemzeti jellegének kialakulásához, kifejezve a múltból örökölt bizonyos pozitívumokat és

negatívumokat egyaránt. Nemzeti irodalmunk továbbfejlesztését aligha értelmezné manapság valaki úgy, hogy konzerváljuk ezeket a múltból örökölt sajtáságokat. Ellenkezőleg, azt kívánjuk, hogy a lírához hasonló színvonalra emelkedjenek a többi műfajok is, sőt ez már nem is csak jámbor óhaj, de a felszabadulás óta be is következett. Ugyanígy a „magyarság-problematika” mellett, sőt jórészt a helyett, irodalmunkban a társadalmi kérdések minden eddiginél nagyobb mértékben nyomultak előtérbe, s kritikánk állandó jogos igénye az élet mennél gazdagabb, mennél teljesebb bemutatása. Vagyis egyre inkább kiegyenlítődnek a korábbi egyoldalúságok, a fejlődés egyenlőtlenségének, „szabálytalanságának” a következményei. S ezzel akarva-akaratlanul a magyar irodalomnak a többi szocialista irodalmaktól különböző volta fokozatosan csökken. Elősegíti ezt az érintkezés egyre növekvő mérete, a fordítások, az egyes irodalmaknak egymás nyelvén való közvetítése is. A külföldi irodalom alkotásainak magyarra való lefordítása is szerves része a nemzeti kultúra sokoldalú fejlesztésének, nemzeti kutúránk gazdagításának, de ugyanakkor a nemzeti irodalmak közti kölcsönhatások nagyfokú elősegítését, s ezzel a közöttük levő különbségek, az elválasztó nemzeti jellegzetességek elmosódását is jelenti. Persze a régi, elavult nemzeti sajtáságok csökkenése mellett újak is keletkeznek, a szocialista fejlődés különböző feltételeiből az egyes nemzeti irodalmak számára további nemzeti jellegzetességek is adódnak. Egy percig sem kétséges azonban, hogy ezek az újabb vonások egyre kisebb különbségeket fejeznek ki, hogy pl. a szocializmus útján járó népek múlt századi irodalmi között jóval nagyobbak a nemzeti különbségek, jóval erősebbek a nemzeti jelleg különbözőségéből adódó elválasztó, elkülönítő tényezők, mint ugyanezen népek mai szocialista irodalmi között. A nemzeti irodalmak *sokoldalú* fejlődése a szocializmus viszonyai között tehát fordítottan aránylik a nemzeti jelleg intenzitásához, mennél teljesebben, egyetemesebben bontakozik ki a szocialista tartalmú nemzeti kultúra, annál kevésbé lesznek más nemzetektől elválasztó nemzeti specifikumai. Akik a nemzeti sajtáságok, a nemzeti jelleg fenntartásának, ha történetileg változó formában is, de nélkülözhetetlen voltának a hirdetői, azok nemcsak a nemzeti kérdés marxista megoldása, a nemzeti különbségek elmosódása elé állítanak akadályt, de egyúttal a nemzeti kultúra mai sokoldalú fejlesztését is gátolják. Korábbi cikkemben rámutattam, hogy a fejlődés sajátos alakulásának következtében ma a nemzeti jelleg hangsúlyozása menthetetlenül a népiesség kultuszára, a népiesség továbbélésére vezet, s ezzel konzervatív tendenciát hordoz, ellenzi vagy gyanakvással szemléli a kultúra, a művészet, az irodalom számos új vívmányát, modern megoldását, s így végül nemcsak az internacionalizmusnak mond ellent, hanem a nemzeti kultúra fejlesztésének sokoldalúsága helyett is bizonyos leszűkítésre ösztönöz.

*

A tévedések és félreértések egy további szövevénye a kultúra szocialista tartalmának és nemzeti formájának formulájával kapcsolatos. Ezzel a kérdéssel legutóbb Szigeti József – a nemzeti jellegről szóló korábbi cikkemmel is polémiát folytatva – külön tanulmányban foglalkozott. (Társadalmi Szemle, 1962. 8–9. sz. 85–100.). Helyesen és színvonalasan világított meg ebben a szocialista tartalomnak és nemzeti formának a kultúra egészére vonatkozó, filozófiai síkon megfogalmazott tételét. A tartalom és forma általános dialektikájának egyik eseteként elemzi az osztálytartalom és szociális forma dialektikájának azt a fajtáját, amikor a proletariátus osztályharca, illetve a szocializmus építése mint szocialista tartalom, a nemzetet mint szociális formán belül jelentkezik. Nem kétséges, hogy amikor a nemzet az a szociális forma, melynek keretében a szocializmus építése végbemegy, akkor ez nem elhanyagolható, hanem nagyon is figyelembe veendő jelenség. A tétel e helyes interpretációját a művészetre és irodalomra alkalmazva Szigeti leszámol azokkal a vulgáris nézetekkel, melyek „a szocialista tartalomnak és a nemzeti formának a kultúra egészére, tehát az

anyagi és szellemi kultúrára is érvényes formuláját közvetlenül átvitték a művészetre, s a művészi formát a nemzeti formával, a művészi tartalmat az osztálytartalommal, a szocialista tartalommal azonosították a különböző fogalmak pusztá egybehangzása, ekvivokációja alapján." (I. h. 98.). E téves felfogással szemben kifejti azután, hogy mind a szocialista tartalom, mind a tőle elválaszthatatlan nemzeti forma egyaránt tükröződik a műalkotásnak mind a tartalmában, mind a formájában. A szocialista tartalom érvényesítése jelenti az ábrázolt valóságnak, a proletariátus osztályszempontjai szerinti megragadását, ami a műalkotásnak tartalmi és formai kérdése egyaránt, a nemzeti forma figyelembevétele pedig a szocialista nézőpontnak az adott társadalom konkrét ábrázolásán keresztül való érvényesülését, s ez ismét csak egyformán tükröződik a műalkotás tartalmában és formájában. A marxista esztétika terminológiájára átfordítva mindezt, a szocialista tartalom a pártosság és népiség igényét jelenti, a nemzeti forma pedig „szocialista életünk teljes konkrét ábrázolásának követelményét”, – vagyis a lukácsi szóhasználat szerint a realizmus posztulatumát – domborítja ki.

Már a fentiekből is nyilvánvaló, hogy a kultúra „nemzeti formá”-ja távolról sem azonos a művészet és irodalom „nemzeti jellegé”-vel, noha ez utóbbi természetesen az előbbinek köszönheti létét. A nemzeti formának, mint az osztálytartalom szociális keretének és a nemzeti jellegnek, mint a nemzeti specifikumok szintézisének a különbözőségét hadd illusztráljam egy szélsőséges példával. Ha mondjuk, egy szovjet-orosz és egy magyar író könyvet ír a kubai nép mai életéről, olasz filmművészek pedig filmet készítenek róla, akkor – amennyiben igazi művészek módjára híven ábrázolják műveikben a valóságot, a mai kubai valóságot – az orosz és magyar irodalmi alkotásban, illetve az olasz filmben egyaránt tükröződni fog a kubai társadalomban folyó osztályharcnak és a szocializmus építésének a nemzeti formája a kubai élet teljes, konkrét ábrázolása révén. De vajon milyen lesz e művek nemzeti jellege? Nyilván nem kubai, hanem az egyiké orosz, a másiké magyar, a harmadiké olasz. Hiszen mindegyik író, illetve művész saját irodalmának, művészetének nemzeti hagyományait, az abban kialakuló látásmódot, formákat stb. képviseli, viszi tovább, s ha egyéb nem, hát már maga a nyelv, annak stiláris sajátosságai, ritmikája is eleve hozzákapcsolja műveiket nemzeti jelleg szempontjából saját nemzeti művészetükhöz, irodalmukhoz. Vagyis a kubai valóság osztálytartalmának nemzeti formája orosz, magyar, illetve olasz nemzeti jellegű művekben fog tükröződni. Azt hiszem ez a példa elég plasztikusan mutatja, mennyire különböző dolgokról van itt szó, s hogy a Szigeti által elemzett nemzeti forma fontosságának az elismerése egyáltalán nem mond ellent annak, hogy a nemzeti jelleg hangsúlyozása, követelményszerű fokozott érvényesítése ma már idejét múlt, káros nacionalizmus.

„Nemzeti jelleg” és „nemzeti forma” tehát két különböző dolog; én az elsőről írtam, Szigeti az utóbbiról. Csakhogy mindazt, amit én a „nemzeti jelleg”-ről mondtam, ő – a különböző fogalmak pusztá egybehangzása, ekvivokációja alapján – a „nemzeti formá”-ról mondottnak hitte, s így e tekintetben egy nem létező ellenvéleménnyel, „tévedés”-sel vitatkozott, az általam tárgyalt kérdésről, a „nemzeti jelleg” problémájáról viszont nem nyilatkozott. Az elméleti tájékozatlansággal nem vádolható szerző tévedésének némi magyarázatául érdemes arra emlékeztetni, hogy a nemzeti jelleg kérdése elsősorban a nemzeti irodalomtörténet keretében, az erre vonatkozó vizsgálatokban szokott napirendre kerülni, az irodalom és művészet pusztán esztétikai megközelítése, s különösen a lukácsi ismeretelméleti esztétika viszont, mint szorosan a művészet és irodalom történeti folyamatához tartozó problémának, nem sok figyelmet szentel neki. Talán ebből is adódik, hogy a nemzeti jelleg történeti jellegű problematikája idegen Szigeti filozófiai-esztétikai nézőpontja számára.

Miként azonban Szigeti tanulmánya a nemzeti jelleg, úgy az én korábbi vitacikkem – nem ez lévén a feladata – viszont a nemzeti forma kérdésében nem foglalt állást. S ez mint láttuk, félreértésekre vezetett. E hiányt pótlandó, igyekszem most erről is elmondani véleményemet. Teljesen egyetértek Szigetivel az osztályharc és a szocializmus építése szociális formá-

jának jelentőségét illetően; s magától értetődőnek tartom azt is, hogy amennyiben a társadalom osztálytartalmának szociális formája a nemzeti, akkor a nemzeti formát kell a jelenlegi fejlődési fázisban nagy fontosságúnak tekinteni. Kérdés azonban, hogy a nemzeti forma törvényszerű és elsődleges szociális formája-e a szocialista építésnek. Hogy erre válaszoljunk, egy kis történeti visszapillantást kell tennünk.

Lenin a kapitalizmus és a nemzeti mozgalmak illetve a nemzeti államok összefüggését a következőképpen jellemezte: „A kapitalizmus győzelmének, a feudalizmus felett végleg aratott győzelmének korszaka a világon mindenütt nemzeti mozgalmakkal fonódott össze. Ezeknek a mozgalmaknak az a gazdasági alapjuk, hogy a burzsoáziának az árutermelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítani a belső piacot, állammá kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága ugyanazon a nyelven beszél, el kell hárítani mindazokat a különféle akadályokat, amelyek gátolják a nyelv fejlődését és az irodalomban való rögzítését . . . Ezért minden nemzeti mozgalomnak az a tendenciája, hogy *nemzeti államokat* alakítson ki, amelyek leginkább megfelelnek a modern kapitalizmus e követelményeinek. A legfontosabb gazdasági tényezők ösztönöznek erre, s ezért Nyugat-Európában, sőt mi több, az egész civilizált világon a kapitalista korszakban a nemzeti állam a *tipikus*, a normális.” (20. k. 406–07.)

Elmondható-e ugyanez a szocializmus koráról, vajon a szocializmusban is „a nemzeti állam a tipikus, a normális-e”? Mivel a nemzeti kérdés alárendelődik az osztályharc, illetve a szocializmus építése követelményeinek, a nemzeti állam már elméletileg sem lehet szükségszerű, nélkülözhetetlen a szocializmus egészséges fejlődése számára. De a történeti tapasztalatok és tények is azt mutatják, hogy a szocialista államok nemzeti szempontból is nagyon különfélék. Vannak közöttük soknemzetiségű államok, mint a Szovjetunió; vagy két testvérnemzetet magábfoglaló állam, mint Csehszlovákia; vannak olyan nemzeti államok, melyekben igen jelentős lélekszámú nemzeti kisebbségek vannak, mint Romániában; előfordul olyan állam is, mely ugyan nemzeti, de nem foglalja magában „azokat a területeket, melyeknek lakossága ugyanazon a nyelven beszél”, mivel az illető nép jelentékeny része más államok keretében építi a szocializmust, ilyen állam Magyarország; sőt vannak olyanok is, melyek nemzetüknek csak a felét, vagy a kisebb részét foglalják magukban, mint pl. a Német Demokratikus Köztársaság; végül vannak a szocialista államok között homogén nemzeti államok is, mint pl. Lengyelország vagy Bulgária. Íme mennyi változat, mennyire különböző variációkat idéztek elő a nemzeti és állami keretek különbözőségei, eltérései, egymást keresztezései, átfedései. A nemzeti állam tehát egyáltalán nem tekinthető a szocialista korszak tipikus, törvényszerű, s egyedül normális államtípusának, ami egyúttal azt is jelenti, hogy egy szocialista ország társadalmá nem feltétlenül, sőt igen gyakran nem azonos valamely szocialista nemzettel.

Lenin a nemzeti és állami keretek, formák különálló voltát gondosan számításba vette. A tanulmányom elején idézett kijelentésben is „a népek és az országok közötti *nemzeti és állami* különbségek”-ről írt. Később azonban, midőn több évtizeden át a Szovjetunió volt a világ egyetlen szocialista állama, természetsszerűleg kevés szó esett a szocialista államok közti különbségekről, viszont annál több az egyetlen szocialista államon belüli szocialista nemzetek között levőkről, s így a nemzeti formák fontosságáról. Nyilvánvalóan hibás eljárás, ha az akkori történelmi adottságokra vonatkozó meghatározásokat mechanikusan alkalmazzuk a mai helyzetre, amikor már számos szocialista állam létezik, s ezek a legkülönbözőbb módon függnek össze a nemzeti keretekkel. Ezt a változást tévesztette szem elől Szigeti is cikkében, tételei ezért szorulnak korrekcióra, továbbfejlesztésre.

Ha most már ezt a kérdést a tartalom és forma Szigeti által elemzett dialektikája szempontjából próbáljuk megragadni, akkor nyilvánvaló, hogy a szocializmus építése mint osztálytartalom nemcsak és nem is elsősorban a nemzetin, mint szociális formán keresztül érvényesül. Hiszen a szocializmus építése minden esetben a nemzeti keretekkel nem eleve

egybevágó állami keretekben történik, s így az osztálytartalom szociális formája sem lehet más, mint az illető szocialista országnak nemzetileg nem szükségképpen homogén társadalma. A proletariátus élcsapatai, a kommunista pártok sem nemzeti szervezetek, hanem az állami keretekhez igazodnak, és nemzetiségre való tekintet nélkül átfogják az adott ország egész társadalmát. Több nemzetből álló országokban, mint a Szovjetunióban, vagy Csehszlovákiában megvannak a nemzeti pártkeretek és nemzeti államegységek is, de az egységes szovjet, illetve csehszlovák párt és állam keretein belül, annak szerves részeként.

A nemzeti forma e másodlagossága távolról sem teszi azonban azt elhanyagolhatóvá. Ellenkezőleg, a szocialista tartalom – nemzeti forma formulájának a Szovjetunióban való érvényesítése éppen azt jelenti, hogy a szovjet államon, a szovjet társadalmon *belül* a legnagyobb mértékben tekintetbe kell venni a szocialista építés nemzeti feltételeit. Ennek a jelszónak tehát a több nemzetből álló szocialista országokban, a kisebb nemzetek és népek érdekében van fontos szerepe. A Szovjetunióban a XXII. kongresszuson elfogadott pártprogram ezt változatlanul kifejezésre juttatja: „A Szovjetunióban élő népek szocialista kultúrájának sokoldalú felvirágoztatására kell törekedni. A kommunista építés arányai és a kommunista ideológia újabb győzelmei gazdagítják a Szovjetunió népeinek tartalmában szocialista, formájában nemzeti kulturáját.” De a program ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy a Szovjetunió, a szovjet társadalmon belül a nemzeti formák jelentősége lassan csökkent. A program szövege így folytatódik: „Fokozódik a nemzetek és a kis népek eszmei egysége, kultúrájuk kölcsönös közeledése. A szocialista nemzetek fejlődésének történelmi tapasztalata azt mutatja, hogy a nemzeti formák nem csontosodtak meg, hanem módosulnak tökéletesednek és közelednek egymáshoz . . .” (I. h. 457.) A szovjet pártprogram világosan és félreérthetetlenül mutatja a nemzeti formák fontosságát, de ugyanakkor a nemzeti formáknak az egész soknemzetiségű szovjet társadalomnak, mint magasabb rendű szociális formának való alárendelődését.

Ezt a viszonyt jól szemlélhetjük a nemzeti problémával szorosan összefüggő két kérdésnek, a hazának és a nyelvnek a vonatkozásában is. Nyilvánvaló, hogy minden népnek, nemzetnek van hazája, s amennyiben a nép kezében van a hatalom, s a nemzet szocialista nemzeté alakult át, a hazát a nép a sajátjának érzi, kifejlődik és egyre erősödik benne a szocialista hazafiság. Többnemzetiségű szocialista országban azonban nemcsak minden nép, illetve nemzet saját hazájának a szeretete fejlődik ki, hanem emellett a közös hazaszeretet is, az ugyanazon államban élő, különböző nemzetek közös szocialista hazafisága. Van litván és kazah hazafiság, is s ezek fontos szerepet töltenek be, de nyilván senki sem vitatja a szovjet hazafiság fogalmának magasabb rendű voltát. A szocialista rendszer lényegéből, az internacionalizmus elveiből következik, hogy egyazon szocialista országot valamennyi polgára, nemzetiségi különbségekre való tekintet nélkül, hazájának tudja és tekinti. Vaғыis a haza fogalma, mely a kapitalizmus korában szorosan a nemzet kategóriájához kapcsolódott, egyre inkább az állami keretek elsőbbségét emeli ki.

Ha jóval lassabban, de létezik egy hasonló folyamat a nyelvnek a tekintetében is. Tudjuk jól, hogy a nyelv a nemzeti formák legtartósabb eleme, s a nemzetek egybeolvadási folyamatában a nyelvek integrálódása lesz a legkésőbbi fázis. Minden szocialista államon belül magától értetődő az egyes nemzetek, nemzetiségek, népek nyelvének, nyelvi jogainak a legteljesebb tiszteletben tartása, e nyelvek fejlődésének elősegítése, használatuk minden téren való biztosítása. Mégis a szocialista fejlődés egyre nagyobb üteme minden többnemzetiségű szocialista államon belül elkerülhetetlenné teszi, hogy az emberek megértsék egymást, hogy érintkezni tudjanak egymással. A termelést, a gazdasági életet, egy-egy üzemet stb. nem lehet az ott dolgozók nemzetiségi viszonyai, anyanyelvi összetétele alapján szervezni, ez merő ostobaság volna. Amilyen ütemben megszűnőben van egyes vidékek, népek, nemzetek elmaradottsága, olyan mértékben válik nélkülözhetetlenné valamely nyelvnek mindenki számára érthető volta. A Szovjetunióban ezt a funkciót a lakosság legnagyobb része által;

s nemcsak az orosz nemzetiségűek által ismert orosz nyelv tudja a legsikeresebben betölteni. Ezért nem ellentmondás, mikor a XXII. pártkongresszuson elfogadott program a Szovjetunióban levő nemzeti kultúrák további sokoldalú fejlesztésének hangsúlyozásával egyidejűleg, pozitív jelenségment üdvözli az orosz nyelv egyre terjedő elsajátításának a folyamatát. Az orosz nyelv ugyanis itt már nem mint az egyik nemzet nyelve jön számításba, hanem mint a közös szovjet hazában élő nemzetek közös internacionális nyelve.

A szocialista országoknak a szocialista nemzetekkel nem egybeváogó volta tehát a legkülönbözőbb vonatkozásokban megnyilvánuló fontos jelenség. Nagymértékben számolnia kell ezzel a művészetnek és irodalomnak is. Hiszen ha egy szocialista államban már kialakulóban van egy a nemzeteket egységbe foglaló társadalom, akkor a művészet elsősorban ennek az egységes társadalomnak, pl. a szovjet társadalomnak a valóságát kell hogy tükrözze. Emellett, ezen belül természetesen a nemzeti formák is tükröződnek, mennél fejletlenebb még az illető nemzet, annál jobban, mennél fejlettebb, annál kevésbé. A szocialista élet teljes, konkrét ábrázolásának követelményét tehát helytelen a nemzeti forma hangsúlyozására szűkíteni, helyesebb azt az egyes szocialista országok társadalmi valóságának előtérbe állításával képviselni.

A nemzeti forma külön kiemelésére ott van szükség, ahol az állam, illetve a társadalom különböző nemzeteket, nemzetiségeket foglal egybe. Nemzeti államok esetében viszont az állami társadalmi és nemzeti keretek egybeesnek, s ezért a nemzeti forma hangsúlyozása ilyenkor a társadalmi valóság igényének tautologikus megismétlése. Ilyesféle a helyzet magyar viszonylatban is, bár a magyarság egy része más nemzetekkel él együtt más államokban, s így a szociális formának a nemzetivel való azonosítása veszélyes félreértések forrása is lehet. De ha fel is tesszük, hogy ez ma már nem fenyeget, s a nemzeti formát ma már kizárólag népköztársaságunk társadalmára értik, akkor is megfontolandó, hogy a dolog lényegesebb, alapvetőbb aspektusát jelentő társadalmi, vagy pedig a másodlagost s mulékonyabbat kifejező nemzetit állítjuk-e előtérbe. Ha ez utóbbit tesszük, akkor a szocializmus építésének a szlovák, litván, ukrán stb. nemzeti formákétól eltérő magyar feltételeit, ha az előbbire, akkor viszont a csehszlovák, szovjet állami-szociális formáktól eltérő magyarországiakat hangsúlyozzuk. Aligha kétséges, hogy ma már, és egyre inkább, ez utóbbiak a lényegesebbek. De azért sem mindegy, hogy a tautológián belül mit mondunk, mert miként Szigeti a nemzeti formával egynek vélte a nemzeti jelleget, s az ezzel kapcsolatos tartózkodó álláspontban amannak tagadását látta, úgy mások viszont a nemzeti forma fontosságáról általa mondottakat a nemzeti jelleg követeléseként értelmezhetik. Ez pedig menthetetlenül a konzervatív nacionalista tendenciák malmára hajtáná a vizet, holott ez a lehető legtávolabb áll Szigeti szándékaitól. Maradjunk ezért meg a társadalmi konkrétság igényénél, a valóságábrázolás jól érthető követelményénél, és ne zavarjuk ezt meg a nemzeti forma hangsúlyozásával, miután ennek nálunk – egynemzetiségű országról lévén szó – úgyszint *külön szerepe.*

*

A nacionalizmus elleni harc félreértéseinek és félremagyarázásainak legsúlyosabb gócpontja a kozmopolitizmus körül alakul ki. Hagyományossá vált már kozmopolitának nyilvánítani a nacionalizmus bírálóit; kozmopolita volt már ilyen alapon Ady is, Bartók is, és még annyian mások. A nacionalista tendenciák mai utóvéd-csatározásaikban is azzal próbálják menteni, védeni olykor pozíciójukat, hogy meg-meglengetik a kozmopolitizmus vádjának furkósbotját, a nacionalista jelenségek bírálóitól elvitatva az internacionalizmust, és kozmopolitizmusban marasztalva el őket – ha kell, csűrés-csavarás, egy-egy összefüggéséből kiszakított mondat visszájára fordítása árán. Higgadtságra törekvő tónusa ellenére is, ez az eljárás jellemezte azt a cikket, mely a nemzeti jelleg kérdéséről írt korábbi dolgozattal szemben a Kortárs szerkesztőségének álláspontját fejtette ki. (Kortárs, 1963. 609.)

Ez a cikk mindenekelőtt leszűkíti a nacionalizmust „az imperializmus reakciós nemzet-ideológiájá”-ra, s annak „faji gyűlöletet s gyanakvó elzárkózást szító” szélsőséges, brutális változataira. Szemmel láthatóan az ideológiai és politikai küzdelmet csak ilyen fasiszta, sovinszta típusú nacionalizmussal szemben látja szükségesnek, s mivel ez nálunk már végleg vereséget szenvedett, a kulturális életben és irodalomban jóval nagyobb veszélynek tekinti a „szocialista irodalom nemzeti sajátosságai ellen törő talajtalan kozmopolitizmust”-t. Mivel ezek szerint a nemzeti sajátosságok, a nemzeti jelleg áll szemben a kozmopolitizmus-sal, világos, hogy aki „odáig jut el, hogy ab ovo elvitatja a nemzeti jelleg . . . jelentős szerepét az új szocialista művészetben”, az maga is a kozmopolitizmus szekerét tolja. S a Kortárs cikke igyekszik is tetten érni az érvelésem mögött meghúzódo kozmopolita álláspontot, melyet nyilván jól lepleztem, mert a cikk szerint is csak „egy fél mondat erejéig” árultam azt el, óvatlanul.

A fenti „érvelés” kapcsán mindenekelőtt azzal a kérdéssel kell szembenéznünk, hogy vajon a nemzeti jelleg bástyái mögül kell-e védekeznünk a kozmopolitizmussal szemben, vajon a nemzeti sajátosságok hivatottak-e a nyugati burzsoá kultúra hatása elé gátat emelni. Az osztály- és nemzeti szempont veszélyes összehaverása van a dolog ilyen beállítása mögött. Az alapvető ellentét ugyanis a burzsoá kultúra és a szocialista kultúra között húzódik, s szocialista irodalmunkat a nyugati burzsoá, és egyben sokszor kozmopolita hatásokkal szemben nem nemzeti sajátossága, hanem szocialista tartalma óvhatja csak meg. A szocialista irodalmunk és a nyugati burzsoá irodalom közötti áthidalhatatlan különbséget az osztályellentét határozza meg, amely egyúttal irodalmunkat egy táborba vonja a többi szocialista irodalmakkal, valamint a kapitalista országok irodalmának a proletariátus törekvéseit kifejező, egyre gazdagodó szocialista-realista irányzataival.

A nemzeti sajátosságok megkülönböztetik a magyar irodalmat minden más irodalomtól, a kapitalista országok osztályellentétektől feszülő egyes nemzeti irodalmaitól éppúgy, mint a szocialista nemzetek irodalmaitól. Ha a burzsoá irányzatokkal való szembenállásunkban nemzeti sajátosságainkra akarunk támaszkodni, akkor tehát egy táborba lökjük a kapitalista országok polgári és szocialista irodalmát, azt hangsúlyozzuk, ami irodalmunkat pl. a francia, olasz stb. nemzeti irodalmaktól globálisan nemzeti alapon elválasztja; az osztály- és ideológiai ellentéteket – szabályos nacionalista módon – nemzetiekbe játszva át. Sőt, az is nyilvánvaló, hogy ebben az összefüggésben a nemzeti sajátosságok nem a burzsoá-ziától való elkülönülést emelik ki, hiszen ez döntő módon az osztályellentétben jelentkezik, hanem a mi szocialista irodalmunknak a többi szocialista irodalmaktól, valamint a kapitalista országok irodalmi szocialista irányzataitól való különbségeket, eltéréseket. A nemzeti sajátosságok hangsúlyozása tehát a mi esetünkben nem a burzsoá kozmopolitizmus elleni harcot jelenti, hanem a többi szocialista irodalmaktól, a szocialista realizmus világszerte növekvő és erősödő irányzataitól szigeteli el irodalmunkat.

Hogyan állunk azonban azzal a „fél mondat”-tal, mely álláspontomnak a kozmopolita gondolattal való állítólagos egybevegyüléséről árulkodik? A mondat így hangzik: „A nemzet ismerve a szocializmus korában – sőt esetleg már a kapitalizmus viszonyai közt is – kezdenek háttérbe szorulni.” A Kortárs szerkesztőségének véleménye szerint a kapitalizmusra utaló félmondattal követtem el veszélyes hibát. Pedig, akik Lenin műveit, s magát a történelmet ismerik, könnyen megtalálhatják – a marxista irodalomban egyébként közhelynek számító, és semmiféle eredetiségre igényt nem tartó – megállapításom forrását. Lenin írja: „A fejlődő kapitalizmus a nemzeti kérdésben két történelmi tendenciát ismer. Az első: a nemzeti élet és a nemzeti mozgalmak ébredése, harc minden nemzeti elnyomás ellen, nemzeti államok alakítása. A másik: a nemzetek közti különféle kapcsolatok kifejlődése és élénkülése, a nemzeti válaszfalak ledöntése, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységének megteremtése. Mindkét tendencia a kapitalizmus egyetemes törvénye. Az előbbi a kapitalista fejlődés kezdetén dominál, az utóbbi az érett,

a szocialista társadalommá való átalakulás felé haladó kapitalizmusra jellemző... Megmarad a kapitalizmusnak az a világtörténelmi tendenciája, hogy ledöntse a nemzeti válaszfalakat, eltörölje a nemzeti különbségeket, asszimilálja a nemzeteket, s ez a tendencia évtizedről évtizedre erőteljesebben jelentkezik, és most egyike azoknak a hatalmas hajtóerőknek, amelyek a kapitalizmust szocializmussá változtatják.” (20. k. 12–13.)

A nemzet ismérveinek háttérbe szorulása, különösen a nemzeti piacnak a világ gazdaságban való feloldódása tehát – ha tetszik, ha nem – megkezdődött már a kapitalizmus imperialista szakaszában. És ez a *történelmi folyamat* továbbfolytatódik, sőt kiteljesedik a szocializmus korában. Az imperializmus a „nemzeti válaszfalak” „ledöntésé”-ben a burzsoázia javára és a népek ellenére jár el; a gyengébb nemzeteket ennek során elnyomja, leigazza, s ezért állandó nemzeti visszahatásokat szül; s így végül is nem képes a termelőerők fejlődésének legmegfelelőbb nemzetközi gazdasági integrációt létrehozni. A szocializmus viszont a termelőerőket felszabadítva az elavult termelési viszonyok béklyói alól, megszabadítva a kapitalizmus ellentmondásaitól, a termelőeszközök fejlődése által diktált internacionális tendenciát a népek javára, a nemzetek közötti egyenrangúság és testvéri egység jegyében viszi diadalra. Itt a nemzetek és országok önrendelkezése, egyenjogúsága az alapelv, ott mindig valamely nemzet burzsoáziájának imperialista hatalmi hegemoniája.

Kritikus félmondatom a marxizmusnak ezekre az elemi, szemináriumi szintű ismereteire utalt, egy a nemzet történelmi jelenség voltát, keletkezésének és elhalásának történelmi folyamatát, s ezen belül különösen gazdasági vonatkozását röviden vázoló bekezdés keretében. (Lásd: Kortárs, 1962. 267.) Fogalmazásomat a Kortárs mégis azzal marasztalja el, hogy „szinte egyenlőségjelet tesz a nemzeti különbségeknek a kozmopolitizmus és az internacionalizmus szellemében történő feloldása között”, majd pedig, hogy „akarva akaratlanul az egységes huszadik századi korszellem hamis gondolata kísért” mögötte. Míg tehát én kapitalizmus és szocializmus *történelmi*, kronológiai *egymásutániságról* írtam, s kérdéses félmondatom is éppen a dolog történelmi folyamatát volt hivatott kiemelni, addig egyes kortársak ezt úgy tüntetik fel, mintha ott a kapitalista és szocialista világ *mai*, szinkronikus *egymásmellettségéről* nyilatkoztam volna. Ez a „félreolvasás” mindenesetre kapóra jött, hogy rám lehessen olvasni „az egységes huszadik századi korszellem hamis gondolatát”-t.

A Kortárs cikkének erről a soráról lenne végül néhány szavam. Létezik-e egyáltalán „egységes korszellem” – akár a XX. században, akár bármely régebbi korban? A Kortárs cikkének megfogalmazásából egy olyan véleményre lehet következtetni, hogy a huszadik században ilyesmi nincs, mivel a világ egy kapitalista és egy szocialista táborra szakadt, amiből viszont az is következne, hogy más korokban, amikor a világot nem bontotta meg két különböző társadalmi formáció egymásmellettsége, elvben lehetett ilyesmi – legalábbis európai viszonylatban. Mindenesetre jobb határozottan kimondani, hogy „egységes korszellem” sem most, sem régen nem volt, s – ha egyáltalán használjuk ezt a rossz, szellem-történelmi kifejezést – ilyenről csak akkor lehet majd beszélni, ha világméretben megszűntek a társadalmi osztályok. Ez persze nem jelenti azt, mintha a civilizált emberiségnek egy adott körön belül ne lennének – az antagonisztikus osztályellentétek ellenére is – bizonyos közös gondolatai, világképének fontos közös elemei, a művészetben közös stíluslemei (lásd pl. a reneszánsz stílust a legkülönbözőbb társadalmi osztályok művészetében stb.), de egységről csak a dialektika egységének, az ellentétek egységének értelmében lehet itt beszélni. Ez érvényes a múltra is, a mára is. Vannak a XX. századnak egységes jelenségei, a szemléletünket, látásmódunkat sok tekintetben meghatározó technikai jelenségek például, de mind ezt az osztályellentét keresztezi, polarizálja, s az egységet a legnagyobb ellentétek feszítik.

Akkor tudunk helyesen tájékozódni ebben a bonyolult kérdésben, ha az osztályszempontokat, a proletárinternacionalizmus elveit érvényesítjük. Ezt kell tennünk a nemzeti probléma esetében is. S akkor kevesebb lesz a félreértés, megszűnik a jelenlegi zűrzavar.